

JABBOR ESHONQULOV,
filologiya fanlari doktori, professor

O‘ZBEK XALQ LATIFALARINING JANRIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya: O‘zbek xalq latifalari o‘zining janriy xususiyatlari bilan boshqa janrlardan tamomila farqlanib turadi. Latifalarga badiiy shartlilik, qisqalik, yechimning kutilmaganligi, o‘ta kulguli, ba‘zan faylasufonalik xos xususiyatdir. Latifaning asosi – kulgu. Ammo xalq sirtdan yengil kulguli tuyulgan latifalarda ham o‘z tarixi, urf-odatlar, ijtimoiy munosabatlari, maishiy turmushi, falsafiy qarashlarini ifodalab kelgan. Jamiyatdagi turli xarakterlarni qisqa bir kulgi hikoyasiga singdira olgan. Latifaning butun jozibasi, o‘ziga xosligi, ta’sir omillari ijro jarayonida namoyon bo‘ladi. Biz mazkur maqolada kulgi san’atining yuzaga kelish omillari, xalq latifalarining o‘ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritamiz.

Kalit so‘zlar: Adabiy tur va janrlar, o‘zbek xalq latifalari, janriy xususiyatlar, obraz va badiiy talqin.

GENRE FEATURES OF UZBEKISTAN FOLK JOKE

Annotation: Uzbek folk jokes are differ from other genres in their nature. Jokes are characterized by artistic convention, brevity, unexpectedness of the solution, extreme humor and occasional philosophical twist. The basis of the joke is laughter. The history, customs, social relations, daily life, and philosophical views of people are illustrated through seemingly humorous and simple jokes. . They have been able to incorporate various characters in society into a short humorous story. The whole charm, originality, and factors of influence of the joke are manifested in the process of performance. In this article, we will consider the factors of the emergence of the art of humor through the specific features of folk jokes.

Keywords: Literary types and genres, Uzbek folk jokes, genre features, image and artistic interpretation.

O‘zbek xalq latifalari folklorning eng qadimiy, boy va muntazam ravishda taraqqiy etib kelayotgan janrlaridan biri hisoblanadi. Xalq latifalarining yuzaga kelishi, takomili kulgu magiyasi, qadimiy kulgu san’ati bilan chambarchas bog‘liq. Zero, insonning butun hayoti, kundalik maishiy turmushi, ijtimoiy munosabatlarini kulgusiz tassavur qilib bo‘lmaydi. Go‘daklar to‘rt-besh oyligidan kula boshlaydilar. Biz buning asl sababini bilmaymiz. Ammo nima bo‘lganda ham chaqaloq kulgusidan quvonamiz. Xakaslar chaqaloq uch yoshiga to‘lguncha turkiy mifologiyadagi hosildorlik ilohasi va go‘daklar homiysi Umay ona panohida bo‘ladi, deb hisoblashadi. Agar chaqaloq o‘zicha qiqirlab, ovunib yotgan bo‘lsa, u Umay ona bilan ovunayotgan bo‘lar ekan-u, faqat kattalar Umayni ko‘rmas ekan.

Odamlar turmush uqubatlari, quvonchlari, iztiroblari, hatto muqarrar o‘lim vahimasini ham kulgu bilan yengib kelishgan. Kulgu shunchalar keng tarqalgan hodisaki, biz har soatda bo‘lmasa ham, har kuni, albatta, birorta kulguli vaziyatga duch kelamiz, kulguli gapni eshitamiz.

Zamonaviy kishi tushunchasida kulgu kishi xarakteri, ichki murakkab ruhiy kechinmalari, o'zgalarga va voqelikka munosabatini ifodalovchi universal vosita bo'lib, ulkan ma'naviy-ma'rifiy, tarbiyaviy, estetik ahamiyatga ega. U aql va qalb mevasidir. Odamzot buni juda qadimdan ongli anglamasa-da, chuqur his qilgan va kulgu haqida o'z qarashlarini yaratgan.

Qadimiy inonchlarga ko'ra, kulgu faqat hayot ramzi bo'lmay, uni yaratuvchi hamdir. Yevropaliklar xudolar yetti marta kulganda yetti olam yaralgan, quyoshni osmon kulgusi deb bilishgan bo'lsa, misrliklar oftobning nilufar gulining kulgusi ekanligiga ishonishgan. Ertaklarimizda go'zal malikalar kulgusidan gullar sochilgan.

Turkiy ajdodlarimizning an'anaviy tafakkuri-da ham kulgu yangi hayotni chorlovchi va baxtli turmush belgisi bo'lgan. U hosildorlik, oila, farzand, farovon turmush g'oyalari bilan uyg'unlashib, mifopoetik an'anada tiriklikning umumiy ramzi hisoblangan.

Folklor va etnografiyaga oid ko'plab ilmiy adabiyotlarda kulgu haqidagi yuzlab ma'lumotlar yuqoridagi fikrlar jahon xalqlarining deyarli barchasiga xosligini tasdiqlaydi. Kulgu yig'i kabi ko'pgina xalq marosimlarining tarkibiy qismi yoki taqiqlangan elementi bo'lgan.

Ana shu faktlarning o'ziyoq inson kulgusi faqat ko'ngilxushlik ifodasi emasligini ko'rsatadi.

Ibtidoiy inson tasavvuriga ko'ra yig'i ham, kulgu ham egizak. Inson hayotga kelgan kundan to umrining so'ngigacha hamrohlik qiladi. Shuning uchun ham o'zbek folklorida shunday janrlar borki, ularda kulgu va yig'i yonma-yan keladi. Birgina o'zbek latifalari misolida ko'rishimiz mumkin.

Mixail Baxtin Faransua Rable haqidagi tadqiqotida xalq kulgu san'ati bilan bog'liq muhim kuzatishlarini bayon etar ekan, uni asosan uch guruhga ajaratdi:

1. *Xalq kulgusining tomosho-marosimiy ko'rinishi.*
2. *Obraz va xarakterdagi ko'rinishi.*
3. *Kulgu san'atning badiiy asar tilida namoyon bo'lishi. [2; 45]*

Xalq latifalarida biz kulgu san'atining har uchala holatiga ham duch kelamiz.

Latifalarda o'ziga xos badiiy ifodasini topgan insoniyat tarixi eng qadimiy tasavvurlardan, bugungi kungacha bo'lgan voqealarni, dunyoqarashimizni, insonlar xarakterini qamrab oladi. Shu jihatdan qaralganda, inson kulgusining turlari, ma'no qirralari g'oyat ko'p: marosim kulgusi, vaziyat kulgusi, so'z kulgusi, samimiy kulgu, piching kulgu, ayyorona kulgu, ahmoqona kulgu va h.z. [1;13,40,66].

"Afandi o'choqqa o't yoqishga ko'p urindi, bo'lmadi. Oxiri uyga kirib, xotinining ro'molini o'rab chiqib, puflagan edi, o't yonib ketdi.

– Ha, qo'rqmas ekansan-a! – dedi Afandi olovga qarab".

Hozirgi zamon kishisi uchun bu Afandining soddaligini, xotinidan hayiqishini ifodalovchi kulguli bir vaziyatdir. Ammo ajdodlarimizning tarixi, milliy oilaviy turmushimizga jiddiy nazar tashlasak, mana shu ixcham latifadan ham kulgudan tashqari juda ko'p ma'nolarni uqish mumkin.

Etnografik adabiyotlardan ma'lumki, dunyodagi deyarli barcha xalqlarda olovga sig'inish inonchi mavjud bo'lib, o'zbeklarda o'choq boshi asosan, ayollarga tegishli bo'lgan va o'choq oila ramzi hisoblangan. Ertaklarimizdagi kampirlarning olovni qo'riqlab o'tirishi ham bu an'ananing juda qadimiyligini ko'rsatadi.

Latifada Afandining xuddi jonli mavjudotga murojaatini biz hozir poetik ko'chim, deb bil-sak, qadim ajdodlarimiz olovni chindan ham jonli, muqaddas, deb bilishgan. Unga atab qurbonliklar qilishgan. Bu ishonch belgilari bizning kunlarimizgacha saqlanib qolgan. Masalan, Respublikamizning ko'pgina joylarida marosimlarda yog' dog'lashganda, avvalo, olovga yog' sepish yoki kelin-kuyovlarning ritual olovdan aylanish odatlarini ko'rsatish mumkin.

Latifadagi yana bir muhim detal – ayolning ro'moli. Hozirgacha ma'lum darajada saqlan-

ib qolgan buyum magiyasiga ko'ra, kishining buyumi uning xislatlariga to'la ega bo'ladi. Bir zamonlar agar o'g'rini tuta olishmasa, uning tushib qolgan buyumini do'pposlashib, shundan so'ng o'g'rining endi o'ziga kela olmasligiga astoydil ishonishgan.

Tarixiy asosiga ko'ra, latifadagi ro'mol ayol xislatlarini o'zida mujassamlashtirgan. Unda olov bekasining ruhi bor. Shu sababli Afandi uni o'rab chiqqanda, olov shu ruh amriga bo'ysunib yonib ketadi.

Bu mulohazalardan maqsad – kitobxonni latifalarni, ayniqsa, an'anaviy namunalarini o'qiganda ularning mohiyatiga chuqur e'tibor berishga jalb etishdir.

Insoniyat, har bir xalq o'z tarixi, urf-odatlar, e'tiqod va dunyoqarashi, baxt va baxtsizligi, donoligi va nuqsonlari, sevgi va nafrati, tabiat va jamiyatga munosabati – xullas, o'z mohiyatini kulgu bilan ham ifodalab kelgan. Bu fikr ming bir qiyofaga ega bo'lgan, ming bir ma'nolik kulgu yaratadigan o'zbek Afandisi obraziga ham tegishlidir.

O'zbek latifalarining obrazlarini shartli ravishda ikki katta guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh boshida Afandi, so'ngra bir kishi, bir ayol, bir bola va boshqalar tursa, ikkinchi tomonda jamiyatning barcha tabaqalariga mansub kishilar, jonivorlar, tabiat hodisalari turadi.

O'zbek latifalarida ba'zan Afandiga Nasriddin nomini ham nisbat beradilar. Ammo folklorshunoslarimiz o'zbek latifalarining bosh qahramoni dastlab bir kosib, bir dehqon, bir kambag'al, bir qozi, bir so'z bilan aytganda, bir kishi bo'lganligini ko'rsatadi. Nasriddin nomi o'zbek folkloriga XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab kirib kela boshlagan.

Afandi so'zi aytilishi bilanoq kulguli bir voqea bayoni kutiladi. Qahramonning xo'ja yoki mulla Nasriddin deb yuritilishida turk, ozarbayjon xalq ijodlarining ta'siri katta. "Xo'ja" so'zi arabcha o'qimishli, janob; "mulla" so'zi diniy bilimlar egasini anglatadi. Latifa so'zi nozik, yoqimli demoqdur. Ammo latifalarda noziklik, yoqimlilikdan ko'ra turli ma'nodagi kulgular asosiy o'rin tutadi.

O'zbek latifalarining barchasida Afandi atamasining uchramasligi turli davrlarda, turli tabaqa vakillari tomonidan yaratilgan barcha obrazlar, keyinchalik bir Afandi timsolida jamlanganini ko'rsatadi. Hatto, shunday latifalar borki, ularda Afandi obrazi umuman yo'q:

"Bir hovliqma mirshab ot choptirib kelayotib, yo'lni kesib o'tayotgan kampirga qichqiribdi:

– Yo'ldan goch, eshak!

– Xo'p, bolam, – depti kampir".

Demak, o'zbek latifalarining asosiy qahramoni Afandi, ammo u yakka-yu, yagona emas.

Dunyo, xususan, Sharq xalqlari og'zaki ijodidagi afandilar g'oyat serqirra obraz bo'lib, ular o'rtasida farqdan ko'ra o'xshash jihatlar ko'pligini ko'ramiz. Bu obrazlar qaysi xalq folkloriga qarab turlicha nomlansa-da, latifalar bir xalq ijodidan ikkinchi xalq ijodiga o'zlashganda, obraz nomi ham shunga mos ravishda o'zgaradi va latifa mazmuni milliy xarakter kasb etadi. Buni Nasriddin Afandi va Aldar ko'sa misolida ko'rishimiz mumkin.

Afandi va uning boshqa xalqlar ijodidagi "ulfatlari" shu qadar mashhur va xalq qalbiga yaqinki, har bir xalq ularni o'z vakili deb talqin qilib kelgan va buni isbotlash uchun tarixdan, hayotdan uning prototipini axtarganlar. Natijada, bir emas, bir nechta "haqiqiy Nasriddinlar" topilgan.

Ehtimol, tarixda qaysidir bir shaxs, aytaylik, G'afur G'ulom bir qator latifalarning yaratilishiga sabab bo'lgandir. Shunday bo'lgan taqdirda ham bu obraz yillar davomida o'z prototipidan tobora uzoqlashib, umumlashma xarakter kasb etib boradi. Shu sababli folklordagi eng serqirra obraz Afandidir.

Latifalarimizdagi Afandi obraziga shunchaki nazar tashlasak ham, unda insoniyatga xos barcha fazilat-u nuqsonlarni ko'ramiz: Afandi obrazi goh dono, goh ahmoq, goh boy, goh qashshoq, goh dindor-u, goh shakkok, goh o'g'ri, goh qozi sifatida ko'zga tashlanadi. Kuzatishlar faqat ayollar, yoki faqat erkaklar, yoki faqat bolalar davrasida aytiladigan, shular uchun

mo'ljallangan latifalar ham mavjudligini ko'rsatadi. Bugina emas. Ma'lum bir xalqning ijodining o'zida ham ma'lum bir joyga xos mahalliy afandilari bo'lishi mumkin.

O'z xasisliklari yoki o'ta tejamkorligi bilan dunyoga mashhur bo'lgan Bolgariya gabrovoliklari kabi o'zbek xalqining ham o'z mahalliy afandilari bor. Bularga misol qilib, Buxoro viloyatidagi shirinliklar, Farg'onadagi oltiariqliklar, Surxondaryo hakkarilari haqidagi latifalarni ko'rsatish mumkin. Bu latifalarda ham qahramonning soddaligi, bilib-bilmaslikka olishi, samimiyat ifodasi yetakchidir. Samimiyat esa insoniyat doimo muhtoj bo'lgan go'zal fazilatlardandir.

Jamiyatda oddiy kishilar, mehnatkashlar yuqori va o'rta tabaqa vakillari – amaldorlar, ulamolar, qozi, savdogarlar va o'g'ri-yu, kazzoblardan ko'p bo'lgani uchun o'zbek latifalarida obraz talqinida Afandining ijobiy xislatlari yetakchi bo'lsa-da, uni to'raligicha xalqning umumlashma obrazi, deb bo'lmaydi. Ikkinchidan, latifalarda obrazning talqini, odatda, aytuvchining kimligi, qaysi tabaqa vakili ekanligiga ham ko'p jihatdan bog'liq. Agar latifani o'g'ri aytsa, Afandi ham o'g'ri bo'ladi yoki o'g'ri obrazi ijobiy talqin qilinadi va h.z.

Umuman olganda, Afandi obrazi talqinida, bizningcha, kulgu – yumor asosiy o'rin tutadi. Uning boshqa xislatlari – donoligi yoki laqmaligi, hozirjavobligi ana shu yumorni yuzaga chiqarishga xizmat qiladi. Shu sababli latifalarda inson fojiasi ham odatda kulgu vositasi bilan ifodalanadi:

“Kechasi Afandi uyiga o'g'ri tushganini sezibdi. O'g'ri hamma yoqni axtarib chiqibdi. O'g'riga bildirmay izma-iz yurgan Afandi depti:

– Bekorga ovora bo'layapsan. Sen qorong'ulikda axtargan narsani biz kunduz kuni chiroq yoqib topolmaymiz” [1;35].

Bu – katta hayot dramasi epizodi bo'lmish qisqagina latifa. O'ta kulguli vaziyat. Albatta, hayotda aynan shunday bo'lmaydi. Ammo so'z sa'natining shartlilik usuli asosiga qurilgan shu namunada qashshoqlikning butun fojiasi ko'rinib turibdi.

Afandilar obrazi o'ta baynalminal, ayni paytda, har bir xalq og'zaki ijodida o'ta milliydir.

O'zbek Afandisi donoligi, hozirjavobligi, har qanday vaziyatdan so'z yoki harakat bilan chiqib keta olishi, serqirra obrazlilik bilan baynalminal xarakterga ega bo'lsa ham, uning milliy xususiyatlari yaqqol ko'zga tashlanib turadi. Bu milliylik, avvalo, Afandi faoliyat ko'rsatayotgan maishiy turmush, ijtimoiy muhitda sezilsa, ikkinchi tomondan, obrazning o'zbek xalqiga xos juda ko'p fazilatlarni mujassamlashtirganida ko'rinadi. Shunday fazilatlardan biri Afandining bo'lajonligi va mehmondo'stligidir.

Shu o'rinda yana bir narsani ta'kidlab o'tish zarur: Har bir xalq, millatning o'ziga xos milliy g'ururi tufayli latifalarda ikki xalq afandilari uchrashib qolsa, albatta, aytuvchi tomon Afandisi doimo g'olib chiqadi. Masalan, Afandi va Aldarko'sa haqidagi latifani qozoq aytsa, Aldarko'sa, o'zbek aytsa, Afandining yutib chiqishi tabiiy.

Latifalarning bunday ijrosida ham barcha xalqlar afandilariga xos yumor yetakchi bo'lgani uchun ulardan qandaydir milliy kamsitish yoki milliy menmanlik motivlarini axtarishning hojati yo'q.

O'zbek Afandisi jahon xalqlari folkloridagi afandilarning biri, ayni paytda o'ta milliy, maishiy va ijtimoiy turmushning barcha sohalarida faoliyat ko'rsatib kelayotgan ham tarixiy, ham zamonaviy, ya'ni doimiy va serqirra obrazdir.

O'zbek folklorshunosligida og'zaki ijodning barcha janrlari namunalari kabi latifalarni ham yaratilish davri, mazmuniga ko'ra an'anaviy va zamonaviy latifalarga guruhlab nashr qilish va o'rganish maqsadga muvofiqdir. Garchi ko'pgina zamonaviy latifalar an'anaviy latifalarni qayta ishlash asosida yuzaga kelgan, hozirda professional qiziqchilar va so'zga usta kishilar tomonidan ijro etilayotgan bo'lsa-da, bu ikki guruh o'rtasida jiddiy farqlar ham bor.

Latifalar orasida shunday an'anaviy namunalar ham borki, ularni qayta ishlab, zamonaga moslab bo'lmaydi. Subyektiv sabablarga ko'ra noo'rin qayta ishlashlar esa, xalq ijodiyoti, janr tabiati-

ga zid kelib, xalq orasida tarqalmaydi, ular haqida noto'g'ri tasavvurlarni tug'diradi. Latifalarning yaratilishi, ijrosi, o'zgarishiga tarixiy davrlar kabi tarixiy shaxslar, hukmron mafkura ham ham ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi. Biroq vaqt o'tishi bilan tarixiy shaxslar haqidagi latifalar ham umumlashma xarakter kasb etgani uchungina asrlardan asrlarga o'ta oladi. Siyosiy mafkuralar esa umri qisqa sun'iy latifalarning yaratilishiga sabab bo'ladi.

Masalan, sobiq tuzum davrida juda ko'p latifalarga ateistik ma'no singdirilib, obrazi umumlashma xarakterga ega bo'lgan latifalarga din vakillari, buyuk Amir Temurning salbiy talqini sun'iy ravishda singdirib yuborilgan. Ular to'plamlar, maktab darsliklarida chop etilib, sho'rolar tuzumi siyosatiga xizmat qilgan. Milliy istiqlool mafkurasi bunday latifalarni xolis ilmiy tadqiq qilish va aslicha nashr etishga imkon tug'dirdi.

Folklor an'analarga ko'ra, garchi kishilar ismlari uchrasa-da, xalq og'zaki ijodi namunalardagi obrazlar ismlari umumlashma xarakter, ramziy ma'nolarga ega bo'ladi.

Buyuk tarixiy shaxs sifatida sohibqiron Amir Temur nomi nafaqat o'zbek folklori, balki ko'pgina xalqlar og'zaki ijodiga rivoyatlar, afsonalar, latifalar orqali kirib kelishi tabiiy edi. Bunda obrazning tarixiy prototipiga qanchalik mos kelishi haqida so'z ham bo'lishi mumkin emas. Chunki an'anaviy folklor uchun prototip tushunchasining o'zi yo'q.

Bizning nazarimizda, Afandi tarixiy shaxslarga nisbat berilgan latifalar asosida umumlashtirish, badiiy to'qima, xalqlarning qadimiy inonch-qarashlari yotadi.

O'zbek latifalarida Afandi podshoning doimiy suhbatdoshi, maslahatchisi, ovda hamrohi, ko'ngli siqilganda dilkashi, hech tap tortmay tanqid qilaveradigan harifi sifatida ko'zga tashlanadi:

"Afandining ko'zi g'ilay edi, podsho uni chaqirib ko'pchilik oldida mulzam qilmoqchi bo'ldi.

– Afandi, g'ilay odamlarning ko'ziga bitta narsa ikkita bo'lib ko'rinsa kerak-a? – dedi.

– Balli, shohim, – dedi Afandi. – Siz hozir mening ko'zimga to'rt oyoqli bo'lib ko'rinayapsiz".

Tadqiqotchi A.Gazo Nasriddin obrazining kelib chiqishini saroy qiziqchilari tarixi bilan bog'laydi [3; 120].

Qiziqchilik o'zbek Afandisining ham bolalikdan doimiy hamrohi. U ot yoki eshakka teskari minadi, aytilgan ishlarning aksini qiladi, to'shakka ham pastdan kiradi, ko'p asrlik milliy mentalitetimizga aslo mos kelmaydigan ota-onasini masxaralovchi harakatlar qiladi va h.z. Tinglovchilar ham buni tabiiy qabul qilishadi. Gap shundaki, bu obraz mazmunida badiiy shartlilikdan tashqari o'zbek xalqi shakllangunga qadar mavjud bo'lgan tarixiy zamin ham bor.

Tarixiy manbalar qadimda dunyoning ko'pgina mamlakatlarida saroy qiziqchilari bo'lganligini tasdiqlaydi. Ular haqidagi dastlabki lavhalar hind eposi "Ramayana"da uchraydi.

Abdulla Qodiriyning "Mehrobdan chayon" romanida qiziqchilar sahnasining keltirilishi o'zbek folkloridagi bu hodisa o'zbek xalqi ajdodlari uchun yaqin-yaqinlargacha xos bo'lganligini ko'rsatadi.

Jahon folkloridagi barcha qiziqchilar Afandi kabi hukmdorlarni kulgu va hazil niqobida bemalol tanqid qilaverganlar.

Balki, bu kulguning ilohiyligi, magik kuchiga ta'siriga ishonch ta'siridir. Balki, hukmdorlar ham umrning foniyligi, bir kuni bir siqim tuproqqa aylanishlarini his qilib, xato va nuqsonlarini eslatib turuvchi qiziqchilarga ma'naviy ehtiyoj sezgandir. Balki, bu jiddiy qabul qilinmaydigan shunchaki ko'ngilxushlikdir. Biroq insoniyat ajdodlarining u dunyo mavjudligi, ruhning manguligiga ishonganlarini nazarda tutsak, bu talqinlar yanada oydinlikni talab qiladi.

Tarixiy ma'lumotlar Afandining ko'r yoki g'ilayligi kabi qiziqchilar hamda aqliy va jismoniy nuqsonli kishilar hukmdorlar bilan tap tortishmay aytishganlari va jazosiz qolishganini ham ko'rsatadi. Shuningdek, ular ko'pda turli niqoblar bilan faoliyat ko'rsatishgan. Niqoblar tarixi esa ibtidoiy jamoa tuzumi, arxaiik dinlar – totemizm, shomonlik, magiya, kultlar, turli marosimlar, narigi dunyoga ishonch kabilar bilan bog'liq.

O'zbek latifalarining ko'pida Afandining sirtidan laqma, ovsar ko'rinishi bir niqob xolos. Aslida, u o'ta donishmand, ziyrak, sodda mug'ombir.

Qadimgi kishilar aqlan zaiflik va tabiiy jismoniy nuqsonlarni ham kuch-qudrat, hokimiyatda yagonalik kabi ilohiy kuchlar, ruhlardan deb bilganlar. Ana shu nuqtayi nazardan latifalarga qaytsak, podshoh va qiziqchi bir mohiyatning teng kuchli ikki qutbidir. Shu sababli hukmdorlar xalq ijodida qiziqchilarni, Afandini jazolashga botina olmaydi, yana ham aniqrog'i kuchi yetmaydi.

Aqlan yoki jismonan zaif odamlarga alohida munosabatda bo'lish, devonalar, nogironlar, gadolarga irim bilan sadaqa qilish, ularning devlari, ya'ni homiy ruhlari borligiga ishonch xalqimiz orasida hozirgacha ma'lum darajada saqlanib qolgan. Bugina emas. Aqlan zaif kishilar haqida hozir ham ko'plab zamonaviy latifalar yaratilmoqda. Biroq ularda bunday odamlarni tahqirlash emas, balki hayot haqiqatlarini, ularning o'ta soddaligidan samimiy kulish, ba'zan ularga hatto havas qilish motivlarini ko'ramiz:

“Ikki jinni paxta terishga chiqibdi. Ulardan biri chanoqlardagi paxtani avval sanab, keyin etagiga solar, ikkinchisi esa, to'kilgan paxtalarni avval chanoqlarga qayta tizib, keyin terar ekan. Shu payt rais kelib qolib, bularning ishiga hayron bo'lib, nega bunday qilishayotganini so'rabdi.

– Shu qatordan qancha hosil olish mumkinligini bilish uchun, – debdi birinchi jinni.

– Yerdagi paxtaning sorti past bo'ladi, – debdi ikkinchisi”.

Latifalarda Afandining g'ilayligi yoki ko'rliigi tufayli ismining Davlat bo'lishi ham bejiz emas. Aynan ana shu tipdagi latifalarda uning qahramoni bu dunyoda ezilgan, u dunyoda esa azob-uqubatlarga chidagani tufayli jannati ta'minlangan, deb tasavvur qilingan. Shu sababli u mangulik nuqtayi nazaridan podshohdan ham ziyod turuvchi deb qarab kelingan.

Ba'zi o'zbek latifalarida Afandining sohibkaromat deb talqin qilinishi, folchiligining tarixiy asoslari ham shunday qarashlar bilan bog'liq. Sohibkaromatlar esa sohibqironlardan yuqori tura-di. Shu bois tarixan islom dini qaror topgan mamlakatlarda sohibkaromatlarning pir-ustoz, podshohlarning murid-shogird bo'lganlariga misollar ko'p.

O'zbek Afandisining jahon xalqlari qiziqchilari, “afandilari”ga o'xshash jihatlari bilan o'z turkiy vatani ham bor. Qozoq folklorshunosi Y. Tursunov turkiy xalqlar folkloridagi tentak obrazi bilan xalq tasavvurlaridagi yer osti dunyosi vakillari o'rtasida genetik bog'liqlik, sodda qilib aytsa, “qarindoshchilik”ni aniqlaydi. Shu sababli an'anaviy xalq ijodi namunalarida, Afandi shaytonni ham yengadi, barcha ishlarning teskarisini bajaruvchi tentak hamisha salbiy kuchlar, zulmat dunyosidan g'olib chiqadi. Shuningdek, Janubiy Sibir turklari an'anaviy dunyo-qarashida ham kulgu yer osti Erlikxon dunyosining hodisasi deb tushunilib, kishining aqliy yoki jismoniy nuqsoni yer osti olamining belgisi bo'lgan.

O'zbek dostonlaridagi G'o'ro'g'li ismi, uning doimo g'olib kelishi ham, bir jihatdan yer osti va ruhlar dunyosi bilan bog'liq.

Bu turkum dostonlarning asosiy qismida Go'ro'g'li o'lmaydi, keksaligida oti bilan g'orga, ruhlar dunyosiga kirib g'oyib bo'ladi. Ruhlarga ishongan, ularning g'azabidan cho'chigan xalq ijodchilari an'anaga ko'ra, epik xalq qahramonlarini o'ldi, deya olmaydilar. Shu bois Afandi ham o'lmaydi.

Afandi va hukmdorlar munosabatlarida Afandi obrazining doimo g'olibligi tarixan qadimgi tasavvurlar bilan bog'liqligini o'zbek latifalaridagi yana bir xususiyat ham tasdiqlaydi. Gap shundaki, latifalarimizda Afandi yosh boladan boshlab, barcha kasb egasi, barcha tabaqa vakili, hatto vazir, sarkarda, hokim ham bo'lishi mumkin, ammo biz uni shoh deb talqin qilingan birorta ham latifani uchratmaymiz. Moboda shunday variant bo'lsa, shubhasiz, u sun'iy, an'anaga zid namunadir. Bunga sabab ham podsho va Afandining ikki dunyo vakili yoki bir mohiyatning teng kuchli ikki qutbi ekanidadir. Shuning uchun Afandi hech qachon shoh, shoh hech qachon Afandi bo'la olmaydi.

Din, jumladan, islom, e'tiqod insoniyatning buyuk, beqiyos ma'naviy boyligi, uni doim ezgulik, poklik, mehribonlik, mangukka chorlab turuvchi qudratli kuchdir. Ammo e'tirof etish kerakki, o'zbek latifalaridagi Afandi obrazining dindorligi bilan birga dahriyligi ham yaqqol ko'rinib turadi.

O'zbek latifalarida dahriylik motivlari mavjudligini inkor qilib bo'lmaydi. Ularning kelib chiqishi ham ancha qadimiydir. Dindorlik kabi dahriylik ham odamzotga xos narsa. Har bir xalqning o'ta dindor va o'ta dahriy vakillari bor. Odamlarning diniy bilimlari darajasi ham turlicha. Xalqning din sohasidagi uzuq-yuluq bilimlarini biror o'qimishli din vakili bilimiga tenglashtirib bo'lmaydi. Din vakillari tanqid qilingan latifalarning hayotiy asoslari bor. Har bir sohada unga adashib kirganlar, aldamchilar, ta'magirlar, maishiy buzuk kishilar bo'lishi bu murakkab hayotda tabiiy holdir. Yuzaki qaralganda din, din vakillari tanqid qilinganday tuyulgan o'zbek latifalarida asli e'tiqodsiz, ta'magir, chalasavod kishilar ustidan kulinadi:

"Afandi eshonlik qilib, "murid ovi"dan qaytar edi. Bozorga kirgan chog'ida hamyonidagi bor pulini bir kisavur qirqib olib qochdi. Bu holni ba'zi xalfalari fahmlab, kisavur ketidan quva boshlagan edi, Afandi ularning orqasidan qichqirdi:

– Quvlamay qo'ya beringlar, u ham o'zimizning muridlarimizdan ekan".

Latifada yo mulla, yo eshon, yo so'fi yoki shariat nomidan ish ko'ruvchi qoziga qarshi motivlar ifodalangan bo'lsa, buni din tanqidi, butun bir xalqning dinsizligi ifodasi, deb bo'lmaydi. Chunki tarix kishilar e'tiqodsiz yashamaganliklarini, xalqning e'tiqodsiz yashay olmasligini ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, xalq ijodining bir janri sifatida latifalarga qisqalik, yechimning kutilmaganligi, o'ta kulguli, ba'zan faylasufonalik xosdir. Latifaning asosi – kulgu. Ammo xalq xalq sirtidan yengil kulguli tuyulgan latifalarda ham o'z tarixi, urf-odatlar, ijtimoiy munosabatlari, maishiy turmushi, falsafiy qarashlarini ifodalab kelgan. Jamiyatdagi turli xarakterlarni qisqa bir hikoyaga singdira olgan.

Har qanday latifaning jozibasi, badiiyati faqatgina ijro jarayonida to'liq namoyon bo'ladi. Hayotda hamma ham ozmi-ko'pmi latifa biladi. Biroq ularni shunday maromiga yetkazib ijro etuvchilar borki, ular biror latifa yoki oddiy kulguli voqeani takror-takror aytsalar ham, ohori to'kilmaydi. Mahoratsiz aytuvchi eng kulguli latifani ham zavqsiz ijro etib, tinglovchilar hafsalasini pir qilishi mumkin. So'zga chechan odam esa eng oddiy vaziyat, suhbatni ham mimik harakatlari, so'zlarni xarakterlarga xos ijro etishi bilan latifa darajasiga ko'taradi. Latifada aytuvchining aktyorlik mahorati katta ahamiyatga ega. Obraz tarixining qiziqchilik bilan bog'liqligi ham shuni talab etadi.

Kulguli vaziyat, eng fojiali holatni ham kulgu vositasida ifodalash, eng zarur so'zni topib aytish, asosiy "kuch"ni so'nggi "hamla" gacha tarang qilib saqlash, latifalarning asosiy belgilaridir. Shu xususiyatlari bilan ular kishi xotirasiga juda tez o'rnashadi va bir xalqdan ikkinchi xalq ijodiga juda tez ijodiy o'zlashadi.

Latifa ijrosi uchun quvnoq davra, hech bo'lmaganda, kishilar ko'nglida xursandchilikka moyillik kerak. Kundalik turmushning o'zi latifalarga g'oyat boy. Har kuni yuzlab latifabop vaziyatlar yuzaga keladi, gap-so'zlar bo'ladi.

Latifalarning yashashi, yaratilishi, boyishi, qaysidir kishining ijodkorligi emas, eng avvalo, hayotning o'zi bilan bog'liq. Ikkinchidan har bir xalqning latifalar xazinasi turli millat vakillarining aloqalari, taniqli kishilar haqida to'kilgan yoki haqiqatda ro'y bergan voqealar hisobiga boyib boradi. Bunday latifalar o'rta asrlarda bo'lgani kabi, bizning zamonamizda ham ko'plab yaratilmogda. Masalan, Mashrab, G'afur G'ulom haqidagi latifalarni ko'rsatish mumkin.

Harakat, so'z, ifoda uyg'unligidan tug'iladigan kulgu latifalarning joni bo'lgani uchun bu janr xalq dramasi, qiziqchilik va askiya san'ati, lof, kulguli og'zaki hikoyalar bilan doimo mustahkam aloqada bo'lib kelgan. Aslida, latifa uchun qisqalik xosdir. Kulguli hikoyalar esa yakunning

kutilmaganda, asosan kulgu bilan tugashiga va butun maqsad ana shu kulguga qaratilgani uchun latifa janriga o'tib qoladi. Shunisi qiziqki, keyingi paytlarda o'zbek folklori, qiziqchilar ijodida obrazlari jonivorlardan iborat bo'lgan masal – latifalar ham yaratilmoqda. Bu latifalar uchun ham kulguli yakun asosiy xususiyatdir.

Tarixiy asoslari ko'p asrlar bilan bog'liq bo'lgan kulgu sa'nati, xususan, so'z qiziqchiligi respublikamizda juda tez rivojlanmoqda. Bugungi kunda Avaz Oxun kabi san'atkorlar ijodida mashhur qiziqchilar – Yusufjon Shakarjonov, Yusuf Polvonov, Muhiddin Darveshov, Hojiboy Tojiboyevning an'analari davom etmoqda. Hozirda faoliyat ko'rsatayotgan professional va havaskor qiziqchilar repertuarida zamonaga moslashtirib, qayta ishlangan an'anaviy latifalar katta o'rin tutadi. So'zomol kishilar, professional qiziqchilar xalq latifalarining mohir ijrochilarigina emas, balki o'zlari ham faol ijodchilaridir.

Latifalar har kuni yaratilmoqda. Zamonaviy latifalar yaratilishida o'ziga xos “tabaqalanish” ko'zga tashlanadi. Agar an'anaviy latifalarda Afandi obrazi jamiyatdagi barcha tabaqa vakillarini o'zida jamlashtirgan bo'lsa, hozir har bir kasb egalari – shifokorlar, talabalar, haydovchilarning o'z afandilari paydo bo'lmoqda.

O'zbek latifalari kitob holida bir ko'p marta chop etilgan. Bizga ma'lum bo'lgan latifalarning ilk to'plami 1993-yilda qayta chop etilgan muqaddam mullo Mir Azim Mir Sulton o'g'li tomonidan nashrga tayyorlangan majmuadir [12; 90].

To'plamdagi latifalarning asosiy qismi bizning kunlarimizgacha yetib kelgan, ammo bu to'plamning tili hozirgi jonli so'zlashuv va adabiy tilimizdan jiddiy farq qiladi:

“Afandi ko'cha va bozorlarni tamosha qilib yurub erdi, ko'rdikim bir ho'kuz yurubdur. Sa-rosima bo'lib uyon-buyon qaradikim, neki kimniki ekonin ma'lum bo'lmadi. Bas, egasi o'lgan mol Afandinikidur deb ho'kuzni olib ketdi. Bundan egasi xabar topib Afandini eshigini qoqib: – Ho'kuzimni chiqorib berg'il, – dedi. Afandi: Munda ho'kuzing yo'qdur! Agar so'zumg'a bovar qilmasang, terisin olib chiqib sharmanda qilurman! – dedi”.

O'zbek latifalarining eng ko'p nashri XX asrning 60-80 yillariga to'g'ri keladi. 1959-yil Abdulla Qahhor nashrga tayyorlagan “Afandi latifalari”, 1960-yilda Sobir Abdulla va Adham Rahmatlar tuzgan “Nasriddin Afandi” to'plami, 1966-yil Yoqubjon Jo'rayev chop ettirgan “Afandining ahdi” kitobi, 1968-yilda Hodi Zarif, 1970-yil Hoshimjon Razzoqov, Shotursun Shomaqsudov, Shuhrat Shoahmedovlar tuzgan “Latifalar” to'plamlari shular jumlasidandir. Latifalarga yaxlit yirik to'plam sifatida oxirgi marta 1989-yil Bahodir Sarimsoqov va Farida Yo'ldoshevalar tomonidan tartib berilib, chop etilgan.

Bu to'plamlarning barchasida latifalarga tuzuvchilar tomonidan ma'lum darajada qayta ishlov berilgan. Bunday ishlovlarning ijobiy va salbiy tomonlari bor, albatta. Salbiy tomoni shundaki, ayrim latifalardagi Amir Temur obrazi janr uchun sun'iy bo'lsa, ba'zi namunalarda din vakillari obrazlari bo'lar-bo'lmasga kiritilib, salbiy talqin qilinavergan. Ijobiy tomoni shundaki, latifalar variantlarga juda boy janrdir. Uning birotam namunasi ham qayta ijro etilganda aynan takrorlanmaydi va latifalar jonli so'zlashuv tili, shevalarda aytiladi. Ular aynan yozuvga tushirilsa, juda ko'p ortiqcha so'zlar kelib chiqadi. Bundan tashqari jonli ijroda juda ko'p ma'nolar harakat, ohang, mimika bilan ifodalanadi. Bu esa latifalarning ommaviy nashrida ularni adabiy til nuqtayi nazaridan qayta ko'rib chiqishni, ma'lum darajada o'zgartirishlar kiritishni talab qiladi.

Latifa og'zaki ijroda, mazmuniga mos keladigan ma'lum bir vaziyatda o'z xususiyatini to'liq namoyon qiladi. Ba'zan kishilar o'z fikrini asoslash uchun ham latifa aytadilar. Latifalarni mavzu jihatdan tasniflash juda murakkab ish. Ba'zan bir latifani vaziyatga, aytuvchining maqsadiga ko'ra, bir necha mavzuga kiritish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Архив материаллари: ЗЎФА-125; ЗЎФА-2013; ЗЎФА-391; ЗЎФА-1665/2; ЗЎФА-2324; ЗЎФА-2294.
2. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. М.: Худож. лит., 1990. – С. 543.
3. Газо А. Шуты и скоморохи всех времен и народов. СПб., 1898.
4. Календарные обычаи и обряды в странах Зарубежной Европы. – М.: Наука, 1983. – С. 70.
5. Мифология Древнего Мира. – М.: Наука, 1977. – С. 255.
6. Традиционные мировоззрение тюрков Южной Сибири: Знак и ритуал. – Новосибирск: Наука, 1990. – С.161.
7. Турсунов Е.Д. Генезис казахской бытовой сказки. – Алма-Ата, 1973.
8. Традиционные мировоззрение тюрков Южной Сибири. – С. 185-201
9. Чагдуров С. Происхождение Гэсериады. – Новосибирск: Наука, 1980. – С.162
10. Харитонов М.С. Многоликий Насреддин. В кн.: Двадцать три Насреддина. – М.: Наука, 1978. – С. 29.
11. Қадимий Афанди латифалари. – Тошкент: Халқ мероси, 1993. –Б.70.

